

ЛЮБЕЦЬКИЙ ЗАМОК І ЛЮБЕЦЬКА ОКОЛИЦЯ ЗА ЧАСІВ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Старовинний Любеч був важливим стратегічним форпостом на терені Північного Лівобережжя, що упродовж століть небезпідставно вважався «яблуком розбрату» у стосунках між Литвою, Польщею та Московщиною. Значення Любецького замку, відомого з часів Київської Русі, було зумовлене його географічним становищем. Місто було розташоване на одній з найголовніших транспортних артерій Східної Європи — р. Дніпро. Велике Литовське князівство, а потім і уряд Речі Посполитої, перетворюють Любецьку фортецю у свій надійний осередок на Подніпров'ї й залучають на військову службу місцеве населення. Формується обов'язок захисту державних кордонів. Держава, зацікавлена у постійному збройному контингенті, надає замковій шляхті земельні пожалування на ленному праві. Ця шляхетська спільнота називала себе боярами-зем'янами чи зем'янами і становила самостійні тяглові одиниці — «околиці». Люблинська унія та земські реформи 60-х рр. XVI ст. надають околичній шляхті права аналогічні тим, якими володіла польська шляхта — участь у шляхетських сеймиках, звільнення від обов'язків земської військової служби (залишився лише «виїзд на війну») та ін. У любецькій околиці у 1571 та 1581 рр. здійснюлася справжня хвиля нових пожалувань земель на ленному праві та підтвердження старих володінь. Становище любецької шляхті різко змінюється наприкінці XVI — у першій половині XVII ст., коли до любецької околиці активно проникають польські шляхтичі.

О. Лазаревський вважає, що більша частина володінь любецького шляхетства була втрачена напередодні Хмельниччини шляхом перепродажу «нахлынувшим на левый берег Днепра полякам». Ще з кінця XVI ст. зустрічаємо у любецькій околиці магнатські володіння. У 1587 р. с. Рогоща належало князні Агаті Котурницькій. Перед війною 1648 — 1654 рр. с. Рогощею з Мишуковським ґрунтом і частиною Бровенщизни володіє пан Оранський. Чернігівський підвєвода Горєцький забирає у любецьких шляхтичів Пузиків Пузиковщину. Взамін він віддає їм частину Бровенщизни у Мишуковському ґрунті. У ці ж часи пан Ян Стайловський заволодіває родовою маєтністю шляхтичів Кувечицьких — Кувечицьким ґрунтом.² Свої володіння розширює магнатська родина Калиновських, представники якої у 1632—1652 рр. займають старостинський уряд Любецького замку. У 1626 р. Любецький староста та Чернігівський вєвода Мартин Калиновський дарує любецькій церкві Різдва Пресвятої Богородиці 10 дворів у різних селах любецької околиці. У XVIII ст. ця церква ще володіє так званою Калениковщиною у с. Скитках, Розсудові, Клонові та ін.³ У межах любецької околиці з'являються і церковні володіння — Віленській капітулі належала частина с. Листвена.⁴

Околична шляхта, яка після Люблинської унії 1659 р. вивільнилася з-під підпорядкування старост, формально була зобов'язана з'являтися «на послугу» як господарську, так і земську лише за наказом вєводи.⁵ Але замкові старости намагаються підпорядкувати собі околичну шляхту і збільшити за її рахунок свої земельні володіння.

Значний інтерес становить відповідь, надана 1642 р. Вальним королівським сеймовим судом любецькій шляхті. Скарґу на Любецького ста-

росту та Чернігівського воєводу Мартина Калиновського подали «делятори» (просителі) шляхтичі любецької околиці «шляхетний Ждан Жлоба-Погорільський, Орефа Зенькевич-Зарецький (Зарецький); Тимофій та інший Тимофій, Отроцко, Лука, Овдій, Сидір Андрійовичі, Сава (...) Герасимовичі; Лаврін Семенович; Єжи Кондратович, Сидір Велицьковський (Величковський), Лукаш і Григорій Савінки-Величковські; Клім Мехедович Величковський, Павло, Пантелій, Єжи, Григорій, Ілля, Андрій, Кірік, Михайло Демидовичі Величковські; Єжи, Марко Григорович, Моєсій Туркович Жлоби-Погорільські; Марія Кістовня; Зенькова Зажецька (Зарецька); Іван, Федір, Сергій, Яцко, Тимофій Тупиці; Максим, Богдан, Тонсер, Іван Счиковські (Щиковські); Єжи, Кірік Рачинські; Ілля Зенькович-Зарецький; Нечай Мишук; Йозеф Заровський; Лука Савич і Максим Кислий». Вони скаржились «з приводу того, що згаданий Калиновський, воєвода Чернігівський забувши страх Божий... бажая в своє подданство повернути, неждано слуг своїх насилати, також згаданих лиць, декілька сот людей з хоругвами наслав, які по наказу нам маєтності акторів в поточному році, з хоругвами, барабанами, сурмами, вогнепальною зброєю, наскочивши на одних в домах... інших зо страху втікаючих з дружинами, з дітками, панянками невиними, — брали, гнали, позорно гвалтували, стріляли їм вслід, вязали, насмерть вбивали, кіньми насмерть топтали, майно... забрали, самих в ув'язнення саджали, тортурам, різним жорстокостим підвергали...».⁶ Як бачимо, боротьба старости з околичним шляхетством набула досить жорстокого характеру. У свою чергу, влада фактично лише прийняла до уваги скаргу любечан, ніяких санкцій проти Мартина Калиновського не було вжито. До речі, про тяжке становище та «гонення на християн» у Любечі та Острі згадує у своєму універсалі й гетьман Остряниця 1638 р.⁷

У 1643 р. любецький та лоївський староста позбавив шляхетства любецьких та лоївських зем'ян Погорецьких, Зарецьких, Злобів, Величковських, Щуровських, Кислих (Кисловських), Маслоичів, Казожирських, Заровських, Ружичів та ін. 1646 р. цю справу розглядав Любецький трибунал, який скасував розпорядження старости. Наступного 1647 р. скаргу на старосту подають шляхтичі Лукаш Зарецький та Маноїло Тарасевич.⁸

Наслідком конфлікту любецької шляхти з своїм старостою було те, що любечани перестають звертатися до нього у вирішенні спірних земельних питань. 1644 р. Бокевичі-Щуковські скаржаться на свавільне захоплення Щуковського ґрунту любецьким шляхтичем Мануїлом Даничем. Цікаво, що для розв'язання конфлікту вони звертаються до уряду Київського замку.⁹

Любецька шляхта активно використовувала своє право звертатися безпосередньо до господаря. Серед документів, які отримали любечани у 40-х рр. XVII ст., можна згадати охоронні листи. Існування подібних привілеїв на підтвердження перш за все особистого шляхетства та земельних володінь безумовно було пов'язане з «війною», яку розв'язав любецький староста М. Калиновський проти любецької шляхти. У 1641 та 1642 рр. Ждан Жлоба-Погорільський отримує два охоронних листи від Владислава IV. Вочевидь, 1641 р. охоронного листа отримує і родичів Бокевичі-Щуковські дістають підтвердження прав на свої шляхетські маєтки та особисте шляхетство.¹⁰ У 1642 р. охоронний лист отримав Семен Кривопис-Неданчич.¹² 1645 р. Бакуринські беруть «випис» із земських книг Чернігівського воєводства, до яких був занесений привілей Сигізмунда III 1625 р. Напевне, цей випис брався для підтвердження майнових прав.¹³ У 1646 р. Репчичам і Піроцьким довелось підтверджувати своє шляхетство перед любецьким старостою. Того ж року вони здобули королівські привілеї, які затверджували за ними особисте шляхетство.¹⁴

Можливо, існував подібний привілей Пироцьким та Даничам 1649 р.¹⁶ Як бачимо, околичні зем'яни боролися за свої права, захищаючи як особисте шляхетство, так і земельні маєтки.

Не дивно, отже, що любецька шляхта взяла найактивнішу участь у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Якраз дрібні зем'яни та бояри напередодні Хмельниччини складали абсолютну більшість шляхетського загалу. Як вважає В. Липинський, участь зем'ян у війні була зумовлена спільністю соціальних та економічних інтересів численної напівпривілейованої військовослужбової верстви, нижчих категорій шляхетського стану та козацтва.¹⁶ І. Каманін називає любецьку шляхту середини XVII ст. зем'янами-козаками. За нових історичних умов перетинки між шляхетством і козацтвом стають прозорими.¹⁷

Велике значення замків як прикордонних форпостів та наявність околичної шляхти—професійного війська, пояснюють значний інтерес Б. Хмельницького до любецької шляхти. У липні 1648 р. на Сіверщині з'являється «конфідент» гетьмана Петро Головацький, колишній жовнір Кодацької залоги, який походив з дрібної волинської шляхти.¹⁸ Чи не було його завданням повернути замкове шляхетство до української революції? Сам Б. Хмельницький неодноразово наголошував на великій ролі шляхетства у Війську Запорозькому, дозволивши «шляхте, якую Бог Всемогущий до войска Запорожского наклонил, маєтностей и грунтов власних уживать, як здавна они уживали».¹⁹

Перш за все повстанці розправлялися зі своїми безпосередніми ворогами — старостами. Відомо, що вони хотіли навіть «йти в погоню за утікаючими старостами, аж до Новогрудка».²⁰ У 1652 р. був вбитий Чернігівський воєвода та Любецький староста Самуїл Калиновський.²¹

До козацьких лав пішов любецький шляхтич Микола Бакуринський зі своїм меншим сином Юрієм. Сам Микола Бакуринський, за висловом В. Липинського, «відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої», загинув під час війни. Як повстанець загинув і «знатний шляхтич» Йосиф Велецький (Величковський).²² Писарем Чернігівського полку за Мартина Небаби був любецький шляхтич Іван Красковський (1649—1651 рр.).²³ Козаком Чернігівського полку став Орефа Зарецький з синами Іваном та Андрієм.²⁴ У Чернігівському та Ніжинському полках зустрічаємо представників багатьох родин любецького шляхетства, відомих за люстраціями Любецького староства, — Даничів (Пироцьких), Гуторів, Юшкевичів, Ждановичів та ін.²⁵ На боці повсталих виступають родини Мишуків та Пузиків, які напередодні Хмельниччини втратили свої володіння.²⁶ У Ніжинському полку опинились Антоновичі, Борсуки, Пироцькі, Тарасевичі, Величковські та Тупицькі (Тупиці). У другій половині XVII ст. серед козаків зустрічаємо Бивалкевичів, Богушів, Бурдюків, Ворошильських, Голобаяриновичів, Жлоб, Жукових, Селицьких, Козлевичів, Орловських, Семаковичів, Сташевських, Стецьких, Селицьких, Щуковських та багатьох інших любецьких шляхтичів.

Вочевидь, сприйняття нових політичних обставин нелегко давалося любецькій шляхті. Це засвідчує той факт, що у 1649 р. Даничі і Масловичі отримують привілей Владислава IV на Щуковщизну.²⁷ Навіть перший любецький сотник Сава Посудевський у 1653 р. отримав лист Яна Казимира, який затвердив за ним маєтності у любецькій околиці.²⁸ Незважаючи на те, що подібні документи вже не мали юридичної сили, вони набувались «про всяк випадок».

Сам Любеч дуже постраждав від війни. У 1651 р. після поразки Мартина Небаби Любеч був захоплений литовським військом під проводом Я. Радзивілла.²⁹ Саме він у 1651 р. надав любецькій церкві Параскеви П'ятниці частину с. Пристороні.³⁰ У 1653 р. Я. Радзивілл передав Б. Хмельницькому своєрідний «ультиматум», за яким гетьман мав

повернути шляхті втрачені маєтки та повернути Любецько-Лоївське староство. Б. Хмельницький відповів що «він Лоева та Любеча не віддасть, і не звільнить шлях в Україну та Литву».³¹

Безумовно, що не вся любецька шляхта пішла за повсталими. Цей своєрідний «розкол» трапився навіть в окремих родинях. Так, два старші сини Миколи Бакуринського—Ян та Павло — виїхали до Польщі.³² Відомо, що вигнанці певний час сподівались повернути свої володіння і тому не «розчинялись» у шляхетській спільноті. Спочатку осередком цієї своєрідної «еміграції» став Житомир, де протягом 1654—1659 рр. проводить свої сеймики шляхта Київського воеводства, з 1659 р. Володимир-Волинський. Шляхтичі-емігранти фундують свій власний уряд «в екзилі». Шляхта, що повтікала з України і покинула свої маєтності, продовжувала йменувати себе, наприклад, чернігівською, носити фіктивні звання «воеводи Чернігівського», «старости Новгород-Сіверського» чи «Остерського», «ловчих Стародубських» та ін. Звичайно, що любецька шляхта називала себе любецькими зем'янами та боярами.³³ Отримавши тимчасові земельні пожалування, вона продовжувала скликати сеймики, обирати уряди, судитися у «чернігівських» та «київських» судах. Відомо, що любецька шляхта збиралася у монастирі домініканців у Володимирі-Волинському.³⁴ Юшкевича (Юшковського) зустрічаємо 1664 р. у Луцькому замку, коли він скаржиться на князя Федора Святополка-Четвертинського. Сам Юшкевич «во время козацкого восстания, женился было на крестьянке Четвертинского», а вже після війни вдруге побрався з шляхтянкою.³⁵ Серед втікачів знаходимо «уродженого пана» Марка Данича, який у 1668 р. представив до уряду Володимирського замку привілей Сигізмунда II 1571 р. та Стефана Баторія 1581 р., надані любецькій шляхті на володіння маєтностями.³⁶ Поруч з Марком Даничем зустрічаємо у Володимирі Мартина Юшкевича-Красковського, який у 1671 р. доводив свої права на володіння маєтностями у любецькій околиці.³⁷ Серед родин, які повтікали на Правобережну Україну, були і Ждановичі. У 1716 р. до Чернігова повертається пані Катерина Жданович з сином Іваном та зятем Михайлом Романовичем «в певних делах своих з Мозирского повету... прибылые». Вочевидь, вони цікавились питанням повернення втрачених під час війни маєтностей.³⁸ 1728 р. зустрічаємо Яна Красовського (Красковського) в Овручі, де він взяв до себе «незахотевших жить» у іншого шляхтича «похожих людей».³⁹ З часом певна частина любецької шляхти повертається до любецької околиці. Повернувся сюди Павло Бакуринський, який у 1674 р. продав любецькому священику Григорію Прокоповичу «пляц с огородом» в Любечі.⁴⁰ А от Ян (Іван) Бакуринський залишився на Волині, де знаходимо його у 1686 р.⁴¹ Можливо, що повернувся і Мартин Юшкевич-Красковський— в усякому разі «випис» 1671 р. на його ім'я зберігався у нащадків, які мешкали в середині XVIII ст. у с. Красковському.⁴²

Не всі шляхтичі любецької околиці пережили бурхливі події середини XVII ст. Так, з документів зникають будь-які відомості про Барановських, Биялтів, Верцейських (Верейських), Герасимовичів, Максименків, Міщенків, Лаврінович-Злобіних, Кистовнів, Казожирських, Ружичів, Погорецьких, Рачинських, Щуровських та ін.

Шляхта, яка взяла участь у повстанні, невдовзі почала «перевтілюватись» у козацьку старшину, пристосовуючись до нових політичних умов. На думку Г. Милорадовича, усі маєтності любецької шляхти були втрачені за часів Хмельниччини, а сама шляхта була знищена чи перейшла до козацького стану.⁴³ Але це твердження досить сумнівне. Як наполягав В. Мякотін, думка про те, що всі шляхетські вольності були «скасовані» козацькою шаблею, є звичайним непорозумінням.⁴⁴ Гетьманська влада приймала шляхтичів до козацьких лав з гарантією збереження як їхніх прав, так і маєтків.⁴⁵

Любецька шляхта починає набувати нові володіння або повертати старі ще під час Визвольної війни. Одним із перших цього домігся Семен Болдаковський, який повернув собі с. Рогошу (Мишуковський ґрунт), відібрану у нього перед війною панами Оранським та Горещьким. Вочевидь, тоді ж повернули свої маєтки Мишуки і Пузики.⁴⁶ Безумовно, що не всі маєтності вдалося зберегти. Родина Антоновичів втрачає під час війни Антоновицький «ґрунт» (с. Антоновичі). Свої володіння втратили Більдухи — у 1672 р. Більдоховщина знаходиться у власності козаків Ревячичів.⁴⁷ Піроцькі та Даничі втратили с. Голубичі.⁴⁸ Родина Піроцьких втратила й с. Буянки — «маючи правом старовинним...лиже право тое презо воєнно крвове змешаней немоглоса задержати».⁴⁹ Піроцькі залишають за собою с. Густинку, частина якої незабаром переходить до їхнього родича значкового товариша Щуковського. Від нього Густинка потрапляє до його зятя козака Прищепи. Іншу частину села Піроцькі віддають у заставу полковому писарю Михайлу Свободецькому.⁵⁰

З часів Визвольної війни відомі перші гетьманські універсали любецькій шляхті. Можливо, що перший універсал Б. Хмельницького був наданий любечанам ще у 1650 р. Його отримав Сава Посудевський разом з іншими шляхтичами любецької околиці. Про існування цього документа відомо, оскільки 1764 р. Марфа Посудевська пред'являла ревізорам привілей Яна Казимира 1653 р., універсал Б. Хмельницького 1650 р. та інші документи.⁵¹ У 1651 р. Б. Хмельницький надав універсал Лукашу Носачевичу, який отримав у володіння частину Роїської слободи. За це він повинен «у войску нашом так же повиность належну отдавати маєть».⁵² У 1654 р. був наданий універсал цілій групі любецької шляхти. На жаль, відоме прізвище лише Василя Добронизького, який отримав с. Суличівку.⁵³ 26 червня 1656 р. Б. Хмельницький наказав Юрію Бакуринському «уневерсал написати, ствержаючи по купле отца его села Великая весь, Осняки, Репки, Гусинка, Буявки и слободка вновь зачатая садить отцем его Николаемь на дуброве Свинопуское, остров Грабовский с займою, на млин згожою, млин верх Вира, прозиваема Пилипча, млин на рице Глинянце, яко оніе села имеют в себе ограниченіе... ему Юрію Бакуринському и жене его в спокойное владеніе».⁵⁴ Цікаво, що сам Юрій Бакуринський переселяється до любецької околиці з-під Чигирина лише у 1677 р.⁵⁵ Бакуринські вграчають с. Постовбицю, віддану Б. Хмельницьким Олифіру Радченку.⁵⁶ 31 березня 1656 р. Сава Кононович-Посудевський разом з Артемом Красковським отримав універсал «разом из всею шляхтою тамошною», яка «от початку войны щире служачи у войску Запорожском, в кождых потребах добре ставають и за веру православную бьются». Б. Хмельницький підтверджував усі привілеї, «от королей здавна даних». Ніхто не міг «кривдити» любецьких шляхтичів, щоб вони «якоби найспокойнише добр своих заживали». За виконанням цього наказу мав стежити чернігівський полковник.⁵⁷ Маєтності Сави Кононовича-Посудевського швидко зростали. У 1656 р. він придбав у Синкліті Красковській Красковщину.⁵⁸ Серед родин, які отримали у 1656 р. гетьманські універсали, знаходимо родину Богушів.⁵⁹ 1657 р. універсал гетьмана отримав Павло Ярмултовський. Він підтверджував його права на володіння с. Вербичами та «шести волок з млинками» у с. Горбово. Універсал був наданий шляхтичу «за зичливість его в фортецы Быховской».⁶⁰

За нових політичних умов любецька околиця також змінюється. З утворенням нової адміністративної системи вона виявилась розподіленою між кількома сотнями Чернігівського полку — Любецькою, Чернігівською, Городнянською та Сосницькою. Але більша частина околиці все ж таки потрапила до складу Любецької сотні. Це пояснює, чому вона стала найбільшою з усіх 16 сотень Чернігівського полку. На її терені знаходилось 185 поселень (за даними 1764 р.) і мешкало 11551 чоловік, що становило приблизно 24% від загальної кількості населених пунктів

Чернігівського полку (729), та майже 9% від загальної кількості населення (101556 чоловік).⁶¹ Козаки Любецької сотні продовжували нести сторожову службу. Відомо, що поблизу с. Неданчич існували три «городка» в урочищах Уборок, Темнолуг і Висока Гряда, де були розташовані «кордонные дома, окруженные глубокими рвами». З них козаки «высматривали заднепровских выходцев», щоб «хтось не зайшов з Польши». Постійний дозор був виставлений і на Замковій горі Любеча.⁶² Значно зросла потреба у ремісниках, які забезпечували Любецьку сотню. У 1741 р. лише у місті працювало 5 теслів, 22 ковалі, 11 кравців, 2 шевці, 3 слюсарі, 1 столяр, 2 пильщики та ін.⁶³

Як і раніше, значна частина козаків-шляхтичів власними силами обробляла свої земельні наділи. Часом навіть представники найзаможнішої частини любецької шляхти (а на тоді козацької старшини) власноруч займалися цим. У тестаменті Юрія Бакуринського 1693 р. трапляється такий запис: «на первой сынови своему далем волов чтири, коров две, свиней четверо, а иншой худобы по части уделилем и грунт ему купилем, на чем бы мешкать и поле пахать».⁶⁴ Частина любецької шляхти у другій половині XVII ст. занепадає до становища селянства. Така доля спіткала Антоновичів, Більдух та ін.⁶⁵

Як бачимо, за нових політичних умов становище любецької шляхти та любецької околиці змінюється. Після утворення нової адміністративної системи вона виявилась розподіленою між сотнями Чернігівського полку. Любецька шляхта отримує гетьманські універсали та продовжує виконувати військові обов'язки у складі козацького війська. Остаточна руйнація традиційного устрою любецької околиці відбулася лише у XVIII ст.

Джерела та література.

1. Лазаревский А. Л. Исторические записки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. — Чернигов, 1896. — Отд. III. — С. 1—2, 26.
2. Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г. (Из архива графа Милорадовича). — Чернигов, 1889. — С. 48.
3. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка. — Чернигов, 1908. — Вып. III. — С. 53—54, 194.
4. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 550.
5. Акты об украинной администрации XVI—XVII вв. Предисловие // Архив Юго-Западной России. — К., 1907. — Ч. VIII. — Т. 1. — С. 79.
6. Державний архів Чернігівської області (далі — ДАЧО). — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 40—41.
7. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 224.
8. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. — Філадельфія, Пенсільванія, 1980. — С. 453.
9. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі — РДІА). — Ф. 1343. — Оп. 17. — Ч. 2. — Спр. 4831. — Арк. 1—3.
10. ДАЧО. — Ф. 86. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 281; там само. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 3—5; Там само. — Ф. 133. — Оп. 1. — Спр. 395. — Арк. 14—14зв, 48зв.
11. РДІА. — Ф. 1343. — Оп. 17. — Ч. 2. — Спр. 4831. — Арк. 6.
12. ДАЧО. — Ф. 86. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 278.
13. Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году). — Харьков, 1901. — С. 13.
14. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии... — С. 226.
15. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 572зв.

16. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. — Філадельфія, Пенсільванія, 1980. — С. 101—103.
17. Каманин И. К. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. II. — С. 86—87.
18. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... — С. 131.
19. Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 гг. Карманная справочная книжка. — Чернигов, 1896. — Отд. III. — С. 6.
20. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... — С. 145.
21. Милорадович Г. А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. — 1855. — № 50. — Часть неофициальная. — С. 430.
22. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII ст. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 56, 60—61.; Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... — С. 155—157.
23. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... — С. 229; Гаєцький Ю. Козацька адміністрація за часів Гетьманату. — Кембридж, Массачусетс, 1978. — Т. 1—2. — С. 78 (англійською мовою).
24. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні... — С. 115, 453.
25. Там само. — С. 91, 115, 155—156.
26. Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... — С. 1—2.
27. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУ). — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 572 зв.
28. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. IV. — С. 190.; Лазаревский А. Л. Акты по истории землевладения в Малороссии // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1890. — Кн. 4. — С. 95—96.; ЦДІАУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 675—675зв.; Чернігівський історичний музей (далі — ЧІМ). — Ал. — 18.
29. Милорадович Г. А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. — 1855. — № 50. — Часть неофициальная. — С. 430.
30. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка. — Чернигов, 1908. — Вып. III. — С. 62.
31. Милорадович Г. А. Местечко Любеч // Черниговские губернские ведомости. — 1855. — № 50. — Часть неофициальная. — С. 400.
32. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII ст. — Прага, 1924. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 56, 60—61.
33. Стороженко Н. Отношение зарадно-русских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // Архив Юго-Западной России. — К., 1888. — Ч. П. — Т. 1. — С. III—IV.
34. Василенко М. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618—1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. / Під редакцією М. Грушевського. — К. 1928. — С. 299.
35. Архив Юго-Западной России. — К., 1876. — Ч. VI. — Т. 1. — С. 57—60.
36. Каманин И. К. Материалы по истории козацкого землевладения (1494—1668) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1894. — Кн. 8. — Отд. III. — С. 25.
37. ЦДІАУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 717.
38. Акты фамилии Полуботок с 1669—1734 г. (Из архива Графа Милорадовича). — Чернигов, 1889. — С. 48.
39. Архив Юго-Западной России. — К., 1876. — Ч. VI. — Т. 1. — С. 352—353.
40. Из архива гр. Г. М. Милорадовича. (Под редакцией А. Лазаревского). — К., 1898. — С. 237.
41. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 236—238.
42. ЦДІАУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 717.
43. Милорадович Г. А. Любеч в XVIII веке // Черниговские губернские ведомости. — 1894. — № 883. — Часть неофициальная. — С. 2.
44. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII веках... — С. 52—53.
45. Там само. — С. 54—55.
46. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1908. — Т. 1. — С. 15.; Лазаревский А. Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1866. — Вып. 1. — С. 30.; Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... — С. 1—3.
47. ЦДІАУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 215.
48. Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... — С. 26—27.
49. Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов, 1886. — Вып. IV. — С. 32—33.

50. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... — С. 18—19.
51. ЦДІАУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 668.
52. Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. — М., 1871. — С. 106—109.; Лазаревский А. Л. Акты по истории землевладения в Малороссии... — С. 108—109.
53. Лазаревский А. Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... — С. 21.
54. Милорадович Г. А. Родословная книга Черниговского дворянства. — Спб., 1901. — Т. 1. — С. 11—12.; Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году). — Харьков, 1901. — С. 13—14.
55. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... — С. 11.
56. Лазаревский А. Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... — С. 28.
57. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. — К., 1914. — Т. IV. — С. 161.
58. Лазаревский А. Л. Акты по истории землевладения в Малороссии... — С. 103—104.
59. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Украины в XVII—XVIII веках... — С. 62.; ДАЧО. — Ф. 86. — Оп. 1. — Спр. 28. — Арк. 277.
60. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... — С. 14.; Лазаревский А. Л. Акты по истории землевладения в Малороссии... — С. 104, 109.; Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка... — С. 25, 309—310.
61. Романовский В. А. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году. — К., 1916. — С. 83.
62. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Черниговские епархиальные известия, 1863. — 15 октября. — № 20. — С. 666.
63. ЦДІАУ. — Ф. 51. — Оп. 3. — Спр. 19336. — Арк. 339зв.
64. Татищев Ю. В. Черниговские архивы... — С. 16.
65. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 6. — С. 218.; ЦДІАУ. — Ф. 57. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 216—216зв.

